

Гордана Јовановић

О ЈЕЗИКУ СТАРЕ СРПСКЕ ПИСМЕНОСТИ

Наше културно-историјске и политичке прилике током последњих сто педесетак година вишеструко су утицале на стварање одређене представе о настанку нашег књижевног језика, а што је још важније — одредиле су у неку руку општи однос према нашем писаном наслеђу и књижевној традицији до тога времена. Вуковска основица нашег савременог књижевног језика у великој је мери засенила све оно што је урађено у претходним вековима и створила утисак некакве културне и књижевне празнине које, на срећу, није било.

Без икаквог претеривања може се рећи да признавање и прихватање старословенског језика као богослужбеног пре више од хиљаду година за нас нема ништа мањи значај него што је Вукова реформа и прихватање народног језика као књижевног. Срби, као и остали Словени византијског културног круга, тек су се овим чином укључили у цивилизацијске и културне токове тадашњег европског света.

Језик солунских Словена, на који су у другој половини IX века солунска браћа св. Ђирило и Методије превели основне богослужбене књиге, како би што успешније могли вршити мисију најпре међу моравским и панонским Словенима, а онда посредно и међу другима, постао је универзални словенски језички коине, који је без тешкоћа функционисао на словенском простору. Његова функционалност и разумљивост заснивала се пре свега на томе што је основна лексичка подлога била општесловенска,¹ мада се не може превидети чињеница да су најстарији текстови били компромис између јужнословенске и западнословенске лексике, али уз превагу јужнословенизама,² као и уз из-

¹ С. Куљбакин, *О речничкој страни старословенског језика*, Глас Српске краљевске академије, СХХХVIII, Београд, 1930, стр. 138.

² О. Недељковић, Е. М. Верещгин: *Из историје возникнення першого литературного языка славян*, «Slovo» XXIII, Загреб, 1973, стр. 217.

вестан број лексема које су заједничке за јужне и источне Словене.³

И солунска Браћа и њихови настављачи морали су бити свесни бар две чињенице: прво, он се кодификује као сакрални језик, као језик богослужења, на коме ће словенском живљу бити излагане и тумачене основе хришћанске вере; и друго, он као такав мора имати наддијалекатски, рецимо условно, општесловенски карактер. Отуда и велика ширина и толеранција у избору лексичког фонда, у стварању такве лексичке подлоге која ће му омогућити неометану функцију и разумљивост на просторима насељеним словенским етносом. Овакав карактер старословенског језика најбоље се огледа у преводу јеванђеља. Значењски план јеванђељског текста с једне стране и широка словенска намена с друге, приморавали су касније преписиваче и писаре да се клоне лексичких иновација — мада је извесног лексичког „подмлађивања“ било — и да се држе ћирилометодијевског језичког модела, тачније „старословенског канона“.⁴ Овај модел и велики ауторитет његових творца, св. Ћирила и Методија, били су најбољи гарант да у изражавању и тумачењу значењске стране јеванђеља неће бити ничега што би било супротно званичном црквеном учењу. У овај тип канонских старословенских споменика спадају споменици писани глагољцом, као што су: Кијевски листићи, Зографско јеванђеље, Маријинско јеванђеље, Асеманијево јеванђеље, итд., и споменици писани ћирилицом: Савина књига, Супрасаљски зборник итд.⁵

Овај и овакав тип језика доспео је и у наше крајеве. Очувани споменици омогућавају нам да пратимо овај језик писмености тек током немањинског периода — не баш од самог почетка, него од познијих година Немањине владавине.

За средњовековни период наше писмености карактеристична је извесна диглосија:

а) Постоји старословенски језик, тачније — старословенски језик српске редакције, који се зове још и црквенословенски језик српске редакције или српкословенски.⁶ По речима И. Грицкат⁷ овај специфични вид класичног старословенског језика, одн. језика првих ћирилометодијевских превода канонских текстова, изучава се у оквиру наше старе књижевности, а ус-

³ С. Куљбакин, *нав. дело*, стр. 138.

⁴ В. Мошин, *Палеографско-правписне нормe за јужнословенске рукописе пергаменог раздобља*, „Кирил Солунски“, 2, Скопље 1970, стр. 231; Г. Јовановић, *О норми у јеванђељским текстовима српске редакције (до краја XIV века)*, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 10, Београд — Нови Сад — Тршић 1980, стр. 19—24.

⁵ J. Kurz, *Učebnice jazyka staroslověnského*, Praha 1969, стр. 29—30, 32; П. Ђорђић, *Старословенски језик*, Матица српска 1975, стр. 34—36.

⁶ А. Младеновић, *Славеносрпски језик*, Књижевна заједница Новог Сада 1989, стр. 16.

⁷ И. Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Народна библиотека СР Србије, Београд, 1975, стр. 14.

ловно и у оквиру историје српскохрватског језика, уколико на црквенословенски језик српске редакције мислимо као на језик књижевности.

б) Постоји српски језик којим се говорило и писало у српској средњовековној држави.

Српска редакција старословенског језика може се пратити од краја XII века, јер оно што је старије од XII века не назива се редакцијом, пошто се „за те епохе подразумева постојање самог старословенског језика.“⁸ Под овим појмом не подразумевамо неки чврст ортографско-графички, лексички или синтаксички систем, него некакав збирни појам, тек неким оквирима омеђени лик старословенског језика, који је био карактеристичан за писменост у српској средњовековној држави. Наша редакција је чувала међусловенски карактер језика књижевности тиме што је била саображена источнијим ћирилским системима,⁹ али је она, нарочито пре XIV века, чувала и аутономност. Та аутономност није била заснована на србизацији или штокавизацији старословенског језика. Дефиниција је знатно сложенија. Ослањање на наше језичке прилике највише је дошло до изражаја у прилагођавању старословенског језика могућностима нашег изговора, одн. у фонетско-фонолошкој адаптацији, јер се старословенски језик свесно неговао као различит од народног језика. Овде су такође потребна извесна објашњења.

Већ је речено да је првобитна намена старословенског језика била сакрална. Сакрални текст (јеванђељски, на пример) у великој је мери рестриктиван у смислу слободе тумачења његовог садржаја — другим речима, он мора бити сагласан званичном учењу цркве, а свака нова лексичка и синтаксичка решења могла су унети недопустиву семантичку садржину. То је, по свој прилици, био веома важан разлог што је српска редакција остала на темељима старословенског модела и тиме истовремено допринела очувању континуитета општесловенске писмености и културе. Друга, ништа мање значајна чињеница јесте следећа: старословенски језик који налазимо у најстаријим преводима није био говорни језик солунских Словена, нити представљао његову дијалектолошку слику. И употреба термина „првобитни превод“ у великој мери је условна. До нас, наиме, нису дошли Тирилови и Методијеви оригинали, него текстови нешто каснијег датума, али по свој прилици најближи њима. Сви најстарији сачувани старословенски споменици, писани језиком за који употребљавамо назив „старословенски канон“, већ су у некој мери модификовани. Тако, на пример, Маријинско јеванђеље, најстарије сачувано четворојеванђеље из I пол. XI века, поред тога што садржи најстарији лексички слој, има и извештан број тзв. моравизама — речи

⁸ И. Грицкат, *нав. дело*, стр. 28.

⁹ М. Пешикан, *Мокропољско четворојеванђеље из XIII века — споменик значајне фазе у развоју старосрпске писмености*, Зборник за филологију и лингвистику, XVI/1, Нови Сад 1973, стр. 63.

моравског порекла. Истини за вољу треба рећи да и кад бисмо имали оригиналне ћирилометодијевске преводе, ни они нам не би много рекли о стварном говорном стању солунског словенског дијалекта. Старословенски језик био је, дакле, језик књижевности, којим нико није говорио, али се на њему писало и прва његова намена била је богослужбена. Да би постао библијски језик, морао је испунити два захтева: да буде разумљив народу, али и да остане у оквирима високих захтева библијског текста. Вероватно нисмо ни свесни какав је тежак задатак стајао пред солунском Браћом. Тај рустични, некултивисани језик требало је уздићи на исту раван са грчким, латинским и хебрејским — признатим језицима Светог писма.

Уз све ово значајно је навести оцену И. Грицкат¹⁰ да су међу словенским живљем на Балкану постојали, за разлику од новонасталог језика књижевности, српски, хрватски, бугарски, македонски прадијалекти, тако да је старословенски језик добио статус извесне класике за разлику од говорне стварности.

Да наведемо главне чиниоце који су утицали на лик српске редакције старословенског језика:

1. изговор је прилагођен говорној средини, донекле пренесен и у ортографски систем, али је остала и тежња ка очувању етимолошког правописа, заснованог на ћирилометодијевској традицији;

2. тежња очувању старословенске лексике и морфологије;

3. тежња да се одржи коресподентност са другим ћирилским редакцијама и чување међусловенског карактера језика књижевности;

4. ослонац на грчки језик — на његову синтаксу и општи лик, уз сталну тежњу да наша писменост не буде на нижем нивоу од грчке.

Ове, често противречне тежње, и определиле су лик српске редакције. Као илустрацију њене особености навешћемо само најбитније ортографске карактеристике: а) свођење два јера на један; б) замена јусова вокалима *е* и *у*, сагласно штокавском изговору; в) у архаичнијим фазама употреба слова *ђерв* (*ђ*) које налазимо у Мирослављевом и Вукановом јеванђељу, а које ће се у хумско-босанској ортографији и даље чувати док у рашкој ортографији неће.

Овако уобличени старословенски језик српске редакције био је, дакле, први члан диглосије.

Други члан био је српски језик, тј. онај вид српскохрватског народног језика који се говорио у српској средњовековној држави. Њега, према речима И. Грицкат,¹¹ никако не треба ме-

¹⁰ И. Грицкат, *Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима*, Народна библиотека СР Србије, Београд 1972, стр. 27—28.

¹¹ И. Грицкат, *Студије из историје...*, стр. 38.

пати са старословенским језиком српске редакције, који је, без обзира на све измене, остајао на старословенском језичком хабитусу.

Српски језик којим се говорило у средњовековној Србији доста се разликује од нашег данашњег језика, али не толико колико се често мисли. Примери ће показати да је то језик који нам звучи сасвим природно, разумљиво, па је само покаткад потребан превод.¹² Понегде ће се он јављати у комбинацији са српскословенским. Један вид комбиновања је кад се разликују съечани и практични део текста. Тако је у даровницама (хрисовуљама), где је на почетку теолошки увод на српскословенском, а стварни садржај на народном језику.

Что ти в'здам, владико мој Христе, за в'са јаже ми в'здаст? Јако падша ме в'здвиге и умрштвљена ме оживи... И боје се јегда на судѣ твојем в'зупијут ангели: „Понесѣте дѣла да м'зду примете“ — к тебѣ припадају, свѣдујуштуму в'са моја прѣгрѣшѣнија, јављенаја и нејављенаја — трѣбује твоје помошти великије¹³ (пр. српскословенског језика).

Села товара да не носе, н' да храни в'сако село по једнога коња кудра, да носи црковни товар. И ако умре под црковним товаром, да га црква на мѣсто постави. Ако ли га село умори, да га село на мѣсто постави.¹⁴ (пример народног језика).

Већ на основу ових примера може се закључити да се у средњовековној српској држави са успехом неговао и развијао један народни тип језика и да је тај језик у знатној мери добијао, условно речено, одлике неке врсте стандарда. На њему су писани и поједини текстови који су више пута преписивани и који су се читали у многим приликама, а неки делови памтили и знали напамет. Душанов законик сачуван је у 25 преписа, а сигурно је да је морао постојати још читав низ примерака који се нису сачували. Све је то морало утицати на стварање свести о језику друштвене комуникације, о својеврсном стандарду.

*

Иако је, како знамо из савремене и историјске дијалектологије, простор на коме је живела старосрпска писменост у новије време дијалекатски веома разнолик, а неко диференцирање морало је постојати и у средњем веку — у писмености немањих државе не примећује се никаква дијалекатска регионализа-

¹² Примере дајемо у савременој транскрипцији, начелно према тадашњем изговору (уз извесну условност писања јата).

¹³ П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, стр. 74.

¹⁴ П. Ивић и М. Грковић, *нав. дело* стр. 134—135.

ција. Кад је реч о употреби старог вокала *јат*, у писмености се није створила никаква зонална подела која би одговарала каснијој подели српског историјског простора на екавску и ијекавску зону.

Познато је из историје језика да у XII и XIII веку нису у споменицима нађене никакве потврде ијекавизма. То свакако значи да се на потоњем ијекавском терену *јат* дуго чувало као посебна гласовна јединица (фонема). Могуће је, међутим, да је у изговору тога гласа и доста пре писаних потврда била изражена извесна дифтонгизација, али није било дошло до фонолошке декомпозиције, до изједначавања с гласовним групама *је* или *ије*.

Напротив, екавске замене *јата* потврђене су у споменицима много раније него ијекавске. Познато је да екавизми постоје већ у тексту Григорија дијака, другог писара Мирослављевог јеванђеља. А. Велић ово објашњава утицајем руске редакције, где је рано дошло до мешања *јата* и *е*.¹⁵ Али ни касније, поузданије потврде екавизма никако не значе да се на рашком простору *јат* генерално изједначило са *е* од почетка XIII века. Познато је из савремене дијалектологије да на северу Србије ни до данас није довршено изједначавање *јата* са *е*.¹⁶ И старији рашки споменици сведоче да се *јат* чува као посебна гласовна јединица, контролисана језичким осећањем.

У сваком случају, неоснован је анахронизам идентификовати старију, „зетско-хумску“ ортографију као ијекавску, а млађу, „рашку“ као екавску. На пример, између Мирослављевог јеванђеља и Мокропољског јеванђеља (писаног средином XIII века рашком ортографијом) нема никакве начелне разлике у употреби *јата* (осим чисто ортографске, у значењу *ја*)¹⁷. У оба споменика *јат* се правилно употребљава, с тим што од старословенске „канонске“ употребе одступа у два правца: а) *јат* се шири на неке позиције где га нема у старословенском, али има у штокавским говорима, нпр. прилог *гдѣ*; б) постоје поједини лексички екавизми, али опет у складу са штокавским говорима, нпр. *обештати*, *целовати* и сл. И једно и друго у ствари значи да употребу *јата* контролише језичко осећање, прилагођавајући је реалној говорној ситуацији.

И у знатно каснијем споменику (друга деценија XIV века) Милутиновој Светостефанској хрисовуљи, где сам примену *јата*

¹⁵ А. Велић, *Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћириличких споменика*, Српска краљевска академија, посебна издања, CXIV, Београд 1936, стр. 10.

¹⁶ С. Реметић, *Говори централне Шумадије*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XXXI, Београд 1985, стр. 82.

¹⁷ Употребу *јата* у Мирослављевом јеванђељу описао је С. Куљбакин у раду *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу*, Српска краљевска академија, посебна издања, LII, Сремски Карловци 1923. За Мокропољско јеванђеље в. код М. Пешликана, нап. 9.

огледно проверила, налазимо слична сбјашњива одступања.¹⁸ Налазимо, нпр., штокавско *јат* у *гдѣ* и сл., затим лексичке екавизме типа *обештати*, *телесе* (екавизам познат у ијекавским говорима), а под утицајем изворне грчке ортографије и *Стефан* (али у народном облику са супституцијом *п* ум. *ф* је са јатом: *Стѣпковић*). Иначе је употреба јата врло правилна, у преко 750 примера. Међу њима су и многи микротопоними, за чије писање није могла постојати нека створена писарска навика (нпр.: *Огорѣл'ц*, *Рѣдобради*, *от Прѣсѣке*). Уочене су, истина, две лексеме у екавском лику: *ждребиј* и *недељина*¹⁹, али то није довољно за закључак да писар није контролисао *јат* језичким осећањем.

У Дечанским хрисовуљама, међутим, иако се норма писања *јата* начелно одржава, екавизама је знатно више, нарочито у ДХ II (*Годеслав*, *Куделин*, *Медвед*, *Милтен* и др.), а понекад има и у ДХ III (*Негоје*, *Лепчин*).²⁰ За Душанов законик на основу сачуваних преписа реконструиса се да је норма писања јата у изворнику била битно поремећена и преобличена.²¹

Ипак, овакав поступак спада у ређа одступања, а традиционална норма доста се добро одржавала, не само у Душаново доба него и касније, иако су зоне у којима се *јат* није чувало као посебан глас него је изједначено са *е* морале већ бити доминантне.

Тако ни у ово касније доба није дошло до неког регионалног подвајања књижевног језика према наречју. И у ресавском правопису, у списима Константина Филозофа, норма писања јата веома се пажљиво одржава²², нимало лошије него нпр. у *Октоиху од петог до осмог гласа* из штампарије Ђурђа Црнојевића, где се уз начелно правилно писање јата запажају и поједини екавизми: *в недељу*, *в понедељник* (али: *в срѣду*).²³

*

Упркос разним варијацијама зависним од прилика, писара и школа, српски језик у функцији књижевног језика дочекао је турско доба као у основи јединствен културни инструмент. Не-

¹⁸ Коришћено је издање Љ. Стојановића, *Споменик Српске краљевске академије*, IV, Београд 1890.

¹⁹ Љ. Стојановић, *нав. дело*, стр. 29 и 47 оригинала.

²⁰ Подаци су узети из књиге М. Грковић, *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку*, Београд 1986.

²¹ М. Ивић, *Јат у Душановом законнику*, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, I, Нови Сад 1956, стр. 127—145; О томе и М. Пешикан у раду: *Писарске секције у Струшком препису Душановог законика*, *Јужнословенски филолог*, књ. XXX/1—2, Београд 1973, стр. 532—34.

²² Г. Јовановић, *О Константиновом Сказанију о писменех*, К. Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех)*; *Житије деспота Стефана Лазаревића*, *Стара српска књижевност*, књ. 11, Београд, 1989, стр. 23.

²³ За *Октоих* је коришћено фотоиздање Српске православне цркве, Београд 1973.

гов даљи развој пресекло је турско освајање. Са нестанком државе, нестају и државне институције којима је по природи примеренији народни, српски језик; нестају и градски центри који су били важна културна и књижевна средишта. Писменост се потпуно повлачи у манастирске и црквене скрипторије — тамо се, на срећу, чува — али природа и садржина текстова који се тамо пишу и преписују даје превагу српскословенском језику. Међутим, у тим несрећним околностима он — српскословенски језик — био је драгоцен и важан чинилац који је допринео очувању традиционалних темеља наше писмености и културе — темеља којих се не би смеле одрећи ни наша садашњост ни наша будућност.

Gordana Jovanović

ON THE LANGUAGE OF OLD SERBIAN LITERACY

Summary

The author considers the development of Old Serbian literacy in the Serbian mediaeval state and emphasizes the existence of diglossia — the Serbian redaction of Old Slavonic is used in religious textes, while non religious textes are predominately written in Serbian.